



# The Holy See

---

## ***EUNTES IN MUNDUM***

II. János Pál pápa apostoli levele  
a kijevi oroszok megkeresztelkedésének ezredik évfordulójára  
1988. januárjának 25.

Tartalom:

- I. EGYESÜLVE A SZENTSÉG KEGYELMÉBEN
  - II. „AMIKOR ELÉRKEZETT AZ IDŐK TELJESSÉGE...”
  - III. HIT ÉS KULTÚRA
  - IV. A TELJES KÖZÖSSÉG FELÉ
  - V. AZ EGYHÁZ EGYSÉGE ÉS AZ EURÓPAI KONTINENS EGYSÉGE
  - VI. AZ EZREDFORDULÓ ÖRÖME – EGYSÉGBEN MÁRIÁVAL, JÉZUS ANYJÁVAL
- 

## I. EGYESÜLVE A SZENTSÉG KEGYELMÉBEN

1. Menjetek el az egész világra és *tanítsatok minden népet, kereszteljétek meg őket az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében.* (vö. Mt 28, 19; Mk 16, 15)

A katolikus Egyház Rómában, Szent Péter és Pál sírjánál akarja a háromszemélyű egy Istennek mély háláját kifejezni, mert az Üdvözítőnek e szavai ezer esztendővel ezelőtt beteljesedtek a Dnyeper partján, Kijevben, az oroszok fővárosában, melynek lakói Olga fejedelemasszony és Vlagyimir fejedelem példája nyomán a keresztség szentsége révén „beépültek” Krisztusba.

Tiszteletreméltó elődöm, XII. Pius az oroszok megkeresztelkedésének 950. évfordulóját megünnepelte.<sup>[1]</sup> Az ő nyomába lépve akarom ezzel az apostoli levelemmel kifejezni hálámat és köszönetemet a mérhetetlen Istennek, az Atyának, a Fiúnak és a Szentléleknek, hogy a Kijevben kiszolgáltatót keresztségben a *hitre és kegyelmi életre meghívta és a keresztény örökségben*

*részesítette eme sok nép és nemzet fiait és leányait.* Ők főként az európai kontinens keleti részén élő oroszokhoz, ukránokhoz és fehéroroszokhoz tartoznak. Az Egyház szolgálata révén a kijevi kereszteléssel kezdődő keresztény örökség eljutott az Uralon túlra, Észak-Ázsia sok nemzetéhez, egészen a Csendes-óceán partjáig, sőt még azon túl is. Hangjuk valóban eljutott a Föld szélső határáig (vö. Zsolt 19, 5; Róm 10, 18).

Most, amikor megköszönjük a pütkösi esemény 988-ra visszamenő kiadását, amely a keresztény örökséget ilyen mértékben növelte, elsősorban a keresztség üdvtörténeti misztériumára fordítjuk figyelmünket. Ez – miként az Úr Jézus tanította – az újjászületés szentsége „vízből és Szentlélekből”, (Jn 3,5) amely az embert Isten fogadott fiává teszi és bevezeti Isten örök országába. Szent Pál a „keresztségről” azt mondja: benne „eltemetkezünk a Megváltóval a halálba”, hogy vele együtt „feltámadjunk” az új életre (vö. Róm 6, 4). Tehát amikor a kijevi nagyhercegségben egészen Novgorodig lakó keleti szláv népek a keresztség vizébe merültek, érkezett számukra az idők teljessége (vö. Gal 4, 4) és rábízta magukat Isten üdvözítő tervére. Így érkezett hozzájuk Isten nagy tetteinek híre, és miként hajdan Jeruzsálemben, felragyogott számukra a pütkösi esemény (vö. ApCsel 2, 37-39). A keresztség vizébe merülve elnyerték a „megújulás fürdőjét” (vö. Tit 3, 5).

Milyen kifejező a bizánci rítusban a keresztség szentelésének régi imája, amelyet a keleti teológia a Jordán vizéhez szeret hasonlítani, amelybe az emberek Megváltója belépett, hogy elnyerje Júdea és Jeruzsálem lakóinak szokása szerint a bűnbánat keresztségét (vö. Mk 1, 5): „Add annak (a keresztségnek)... a Jordán áldását, tedd azt az enyészhetetlenség forrásává, a megszentelés ajándékává, vétkesek feloldozójává (...) Te, mindeneknek Ura, tedd ezt a vizet a megváltás vizévé, a megszentelés vizévé, a test és a lélek megtisztítójává, a bilincsek leoldójává, a vétkek bocsánatává, a lélek megvilágítójává, az újjászületés fürdőjévé, a szellem megújítójává, az örökbefogadás ajándékává, az enyészhetetlenség öltözetévé, az élet forrásává. Add, hogy az abban keresztkelő megváltozzék: levetköztesse a régi embert... és felöltse az újat, aki Teremtőjének képére újhodik meg, hogy résztvevője lévén a keresztség által a Te halálodnak, részese legyen feltámadásodnak is és megőrizve Szentleked ajándékát... elnyerje a mennyei elhivatottság jutalmát és számláltassék az elsőszülöttekhez, akik feljegyeztettek a mennyben.”<sup>[2]</sup>

Akik eddig a távolban éltek, a keresztség által beépültek az életnek abba a folyamába, amelyet a legszentebb Háromság – Atya, Fiú és Szentlélek – az embernek ajándékoz és benne új szívet teremt, amely megszabadult a bűntől és alkalmassá válik gyermeki bizalommal arra, hogy szeretettel teljesítse Isten örök tervét. Ugyanakkor a népek és azoknak minden egyes tagja belépett az Egyház nagy családjába, ahol részt vettek az Eucharisztia ünneplésében, hallgatták Isten szavát és tanúsították: lehet testvéri szeretetben élni és a szellemi javakat kölcsönösen kicserélve azokban részesülni. Ennek szimbolikus kifejezése – a régi szertartás szerint –, hogy az újonnan megkereszteltek fehér ruhába öltözve, körmenetben vonultak a keresztelés helyéről a hívek közösségébe, amely a székesegyházban gyűlt össze. Ez a körmenet volt a liturgikus bevonulás és egyúttal a szimbolikus bekapcsolódás az eucharisztikus egyházi közösségbe,

Krisztus testébe.[3]

2. Ezzel a lelkülettel és ilyen érzelmekkel szeretnénk a kijevi oroszok megkeresztelkedésének ezredik évfordulóján részt venni az ő ünnepükben és örömükben. Erre az eseményre emlékezünk az Egyház sajátos látásmódjával, azaz a hit szellemében. Ez igen jelentős esemény volt. Az Úr így szól Jeremiás próféta által: „Örök szeretettel szerettelek, azért megőriztem irántad irgalmasságomat” (Jer 31, 3). Ezeknek az új népeknek és hazájuknak most teljesedettbe ez az ígélet. A Kijevi Oroszország belépett a megváltás körébe és maga is egy része lett ennek. Megkeresztelkedésük a megszentelődés új hullámát indította el. Az Egyház missziós küldetésének jelentős állomása lett, a kereszténység fejlődésének új, fontos korszaka. Ezért az egész katolikus Egyház felfigyel erre az eseményre és lélekben örömmel osztozik ennek a keresztségnek örökségében.

Hálát adunk az irgalmas, Szentháromságban egy Istennek, az élő Istennek, atyáink Istenének; hálát adunk Istennek, Jézus Krisztus atyjának és magának Krisztusnak, aki a keresztség szentségében a Szentlelket adja az emberi léleknek. Hálát adunk Istennek az ő üdvözítő tervéért, szeretetének teljességéért, hálát adunk a hitbeli engedelmességért, melyet neki a népek és nemzetek, az országok és világrészek nyújtottak. Természetesen ennek a hitbéli engedelmességnek megvannak a maga történelmi, földrajzi és emberi feltételei. A tudósok feladata, hogy megvizsgálják és elmélyítsék valamennyi politikai, szociális, kulturális és gazdasági szempontot, amely ott a keresztény hit felvételéből adódott. Igen, mi tudjuk és hangsúlyozzuk, hogy az emberi lét minden területén megtalálhatók azok a gyümölcsök, amelyek Krisztusnak a hitben való elfogadásából, az egyesek és közösségek életében való jelenlétéből fakadnak. Az éltető kapcsolat Krisztussal nem valamiféle függeléke az életnek, még kevésbé egyfajta felesleges díszítménye, hanem meghatározó igazság. Minden ember, emberi természeténél fogva, meghívást kapott Krisztus megváltói gyümölcseiben, sőt, az ő saját életében való részesedésre.

A legnagyobb tisztelettel hajtunk fejet az elmúlt ezer esztendő előtt, és szemléljük ezt a misztériumot; nagyságán és erején elgondolkodva, főként azokban a fejedelmi személyekben szemléljük, akik befogadói voltak, és minden egyes személyben, valamennyiben, kik nyomdokaikba lépve saját keresztségükben a Vigasztaló Lélek megszentelő erejét lelkükbe fogadták.

## II. „AMIKOR ELÉRKEZETT AZ IDŐK TELJESSÉGE...”

3. „Amikor elérkezett az idők teljessége, Isten elküldte a Fiát, aki asszonytól született”(Gal 4, 4).

Az idők teljessége Istenből árad, de az emberek készítik elő, és az emberekért jön, az emberek által. Ezt elmondhatjuk az idők teljességéről az üdvrendben is, amely ugyanolyan emberi

feltételektől függ és megvan a maga meghatározott története. Ugyanez elmondható erről az időpontról is, amelyben az egyes népek az üdvösség révéhez jutnak. Az ezer esztendeje megkeresztelkedett orosz népnek is megvan a maga története. Az egyes nemzetek kereszténnyé válása nagyon szövevényes történet, és sok időt is igényel. Az orosz tájakon ennek előkészítését a konstantinápolyi egyház kezdeményezte a 9. században.[4] A tizedik század során a misszionáriusok munkája nyomán kezdett beszivárogni a keresztény hit, amely nem csupán Bizánc városából jutott ide, hanem a szomszédos nyugati szlávok földjéről – akik szláv nyelven végezték a liturgiát a Szent Cirill és Metód által szerkesztett módon –, továbbá a nyugati latin országokból is. Amint Nestor ősi krónikája, amelyet „Povest' Vremennykh Let” (’Ősidőkről szóló krónika’) néven ismerünk, említi: 944-ben már állt az Illés próféta tiszteletére szentelt keresztény templom Kijevben.[5] Ilyen körülmények között Olga hercegnő szabadon és nyilvánosan felvette a keresztiséget 955-ben, és keresztiségi fogadalmát mindig hűségesen megőrizte. 957-ben Konstantinápolyban járt, ahol Proiektosz pátriárka próféta ihlettel köszöntötte: „Áldott vagy te az orosz asszonyok között, mert a világosságot szeretted és a sötétséget elűzted. Ezért áld téged Oroszország fiainak minden nemzedéke!”[6] Valójában nem adatott meg neki az öröm, hogy fia, Szvjatoszláv kereszténnyé legyen. De az ő szellemi örökségét elnyerte unokája, Vlagyimir, aki 988-ban főszereplője volt a keresztiség felvételének, felvette a kereszténységet és megkívánta az orosz nép maradandó és végleges megtérését. Vlagyimir és az újonnan megtértek megtapasztalták a konstantinápolyi egyház liturgiájának és vallásos életének szépségét.[7] Így vette át az új orosz egyház Konstantinápolytól a keleti kereszténység egész örökségét és annak minden sajátos kincsét a teológia, a liturgia, a lelkiség, az egyházi élet és a művészet területén.

Az örökség bizánci jellege már kezdettől fogva új dimenzióba került: a szláv nyelv és kultúra új keretet adott annak, ami eddig bizánci jellegű volt a keleti birodalomban és mindazokon a területeken, amelyek évszázadokon át kapcsolatban voltak vele. Így a keleti szlávokhoz Isten ígéje és a véle kapcsolatos kegyelem olyan formában jutott el, amely kulturális és földrajzi szempontból közelebb állott hozzájuk. Azok a szlávok, akik teljes hitengedelmességgel elfogadták az evangélium ígéit, saját gondolkodásmódjuk szerint és saját nyelvükön akarták azt kifejezni. Ilyen módon, szláv kultúrába épülve jutott az evangélium és a kereszténység, Szent Cirill és Metód révén Konstantinápolyból Nagy-Morvaországba, majd tanítványaik révén a Balkán-félsziget népeihez.

Szent Vlagyimir és a kijevi oroszok Konstantinápolyból, a keresztény Kelet legnagyobb központjából nyerték el a keresztiséget, és ezen az úton jutott a fiatal egyház a gazdag bizánci patrimoniumhoz, hitének, egyházi életének és kultúrájának örökségéhez. Ez az örökség hozzáférhetővé vált a keleti szlávok hatalmas tömege számára és könnyen beépülhetett életükbe, mert átvételét kezdettől fogva megkönnyítette a két tesszaloniki szent testvér munkája. A Szentírás és a liturgikus könyvek azokból a szláv kulturális központokból jutottak el hozzájuk, amelyek elfogadták a két testvér által bevezetett liturgikus nyelvet.

Vlagyimir meglátásának és bölcsességének köszönhető, hogy az Egyház és a nép érdekében a

görög helyett az ószláv nyelvet vezette be a liturgiába, és így az „minden ember számára hatékony eszközzé vált az isteni igazságok megértésében.”<sup>[8]</sup> Amint *Slavorum Apostoli* kezdetű enciklikámban megírtam,<sup>[9]</sup> Szent Cirillnek és Metódnak – noha tudatában voltak kulturális és teológiai vonatkozásban a görög-bizánci örökség elsőbbségének, amelyen ők is nevelődtek – volt bátorsága, hogy a szláv népeknek új nyelven nyújtsa a kultúrát és a hitigazságokat.

Ilyen módon az oroszok megkeresztelkedésénél az ószláv nyelv fontos tényező lett: egyrészt az evangélium hirdetésében, másrészt a szláv népek önálló kulturális fejlődésében. Olyan fejlődésről van itt szó, amely sok területen az egész emberiség kultúráját gazdagította.

A történelmi igazsághoz hűségesen, tudatosan hangsúlyoznunk kell, hogy a két tesszalóniki szent testvér elképzelése alapján a szláv nyelvvel Oroszországba a bizánci egyház stílusát vezették be, amely abban az időben Rómával teljes egységben volt. Ez a hagyomány később egyedi és ismétелhetetlen formában fejlődött: részben a bennszülött kultúra talaján, részben a nyugati szomszédos népekkel való kapcsolatnak köszönhetően.

4. Az orosz nép számára tehát „az idők teljessége”, a megkeresztelkedés ideje az első évezred vége felé érkezett el, amikor még osztatlan volt az Egyház. Ezért a tényért közösen kell hálát adnunk az Úrnak, hiszen ez ma a vágyakozás és a remény kifejezője. Isten akarata volt, hogy az Anyaszentegyház látható egységben, és nyugati-keleti missziós tevékenysége során ölelje magához új leányait – akik a Dnyeper partján születtek –, sok nép és nemzet gazdag közösségébe. Volt keleti egyház és volt nyugati egyház, amely a saját teológiája, egyházfegyelme és liturgiája szerint fejlődött, jelentős eltérések is adódtak; de teljes volt a közösség Kelet és Nyugat között, Róma és Konstantinápoly között kölcsönös kapcsolattal. Ez a Kelet és Nyugatszempontjából egyaránt osztatlan Egyház fogadta be és segítette a kijevi egyházat. Olga főhercegnő I. Ottó császártól kért és kapott 961-ben egy püspököt, „aki megmutatta neki az igazság útját”. Ez Trieri Adalbert szerzetes volt, aki el is ment Kijevbe, ahol a tartós pogányság gátolta küldetésének teljesítésében.<sup>[10]</sup> Vlagyimir fejedelem tudatában volt az Egyház és Európa egységének, ezért nem csupán Konstantinápolyval, hanem a Nyugattal, Rómával is jó viszonyban volt, amelynek püspöke elismerten az egész Egyház élén állott. Nikon *Krónikája* szerint küldöttségek jártak Vlagyimirnél és XV. János pápánál (aki Szent Kelemen pápa ereklyéiből küldött neki, világosan hivatkozva ezzel Szent Cirill és Metód küldetésére, akik ezt az ereklyét Kerszonból hozták Rómába), továbbá II. Szilveszter pápánál is.<sup>[11]</sup> Querfurti Brunót II. Szilveszter pápa küldte missziósként a „népek érseke” (archiepiscopus gentium) címmel, és ő 1007-ben felkereste Vlagyimirt, kit „az oroszok királyának” (rex Russorum) nevezett.<sup>[12]</sup> Később Szent VII. Gergely pápa is királyi címet adott a kijevi hercegnek 1075. április 17-én kelt levelében, amelyet „Demetrio (Isjaslaw) regi Ruscorum et reginae uxori eius” címzett. Ők ugyanis fiukat, Jaropolkot zarándokként az apostolok sírjához küldték (ad limina apostolorum), hogy birodalmuk számára megszerezzék Szent Péter oltalmát.<sup>[13]</sup> Különösen ki kell emelnünk: a római pápa a kor jogszokása szerint elismerte Vlagyimir megszerzett országának szuverenitását, mert a 988-ban felvett keresztséggel országát politikailag is megerősítette, fejlődését elősegítette, továbbá

megkönnyítette az országának akkori, majd későbbi határai között lakó népek integrációját. Prófétai tettéért – hogy belépett az Egyházba és a hatalma alatt álló országot a keresztény népek sorába állította – kiérdemelte a szent jelzőt és azt, hogy Atyja mindazoknak a népeknek, amelyek fejedelemségének területéről származtak.

Így lett Kijev e keresztség révén különböző kultúrák találkozási pontja, ahonnan Nyugat felé is hatással volt, hiszen ezt igazolja néhány szent, kiket a nyugati egyház is tiszteletben tart, de az idők folyamán a keresztény élet és a missziós tevékenység középpontja is lett, ahonnan messze terjedt a kereszténység: Nyugat felé a Kárpátokig, a Dnyeper déli részétől Novgorodig és a Volga felső folyásától – mint már említettem – a Csendes-óceánig, sőt azon túl is. Rövidre fogva: a keresztény élet új középpontjából, amellyé Kijev a keresztség felvételének pillanatától vált, az evangélium és a hit fénye eljutott azokhoz a népekhez és azokra a területekre, amelyek manapság a moszkvai patriarchátushoz és az ukrán katolikus egyházhoz tartoznak, amelynek a római Egyházzal való teljes egysége a breszti püspökség megújulásával fejeződik ki.

### III. HIT ÉS KULTÚRA

5. A kijevi terület megkeresztelkedésével kezdődött tehát az a történelmi folyamat, amelyben a keresztény élet eredeti bizánci-szláv arculata az egyházi, társadalmi életben megindult, és mindazon népekben kialakult és tovább fejlődött a századok folyamán és fejlődik a mi korunkban is saját lelkiségüknek megfelelően.

Amikor a történelem zivataros időszakában ez a lelkiség mélyen megsérült, pontosan az egyetemes Egyháztól kapott és sajátos gazdagságában továbbfejlesztett keresztség és keresztény kultúra adta az erőt a továbbéléshez.

Vlagyimir felvette a keresztséget, amikor önmagát és népét kitérte Krisztus üdvözítő hatásának, az Apostolok Cselekedeteinek szavai értelmében: „Nincs üdvösség senki másban, mert nem adatott más név az ég alatt az embereknek, amelyben üdvözülhetnénk”(ApCsel 4, 12). Befogadva ezt a nevet, amely „felette áll minden névnek”, misszionáriusokat hívott, hogy a Kijevi Oroszországban e Nevet a szlávok szívébe ültetve „minden nyelv hirdesse az Atyaisten dicsőségére, hogy Jézus Krisztus az Úr”, (Fil 2, 11) – ő ebben a világi és emberi haladás olyan döntő elemét látta, amely minden nemzet és állam megmaradásában és fejlődésében nagy jelentőségű. Ezért fordult nagyanyja, Szent Olga elhatározásához, s ezzel végleges és szilárd formát adott művének.

Nagy Vlagyimir és az uralma alatt álló ország megkeresztelkedése nagy jelentőségű volt Európa eme részének egész szellemi fejlődésére, de az Egyházéra, továbbá az egész bizánci-szláv kultúra és civilizáció számára is.

Az evangélium befogadása nem csupán egy új és értékes elem megjelenése volt egy adott kultúra szerkezetében, hanem inkább egy termékeny mag elvetése, amely kicsírázott és a maga mértéke szerint alakította a fejlődést, képessé tette új gyümölcsök termésére. Ez az Isten országának hajtóereje: olyan, „mint a mustármag, amelyet fogott a gazda és elvetette kertjében. Ez kisebb minden más magnál, amikor azonban felnő, nagyobb minden veteménynél, fává terebélyesedik, úgyhogy jönnek az ég madarai és fészket raknak ágai között” (Mt 13, 31-32)

Ilyen módon lett a bizánci Egyház öröksége, amelyet a szláv nyelv használatával vezettek be a kijevi egyház liturgiájába, egyre gazdagabb a helyi kulturális örökség révén, ugyanakkor azonban a szomszédos keresztény országokkal való kapcsolatában alkalmazkodott mindenkor azoknak a népeknek a szükségletéhez és mentalitásához, amelyek a nagyhercegség területén éltek.

6. A szláv nyelv volt Krisztus tanítása számára a továbbadás és a megértés eszköze, de ennek révén terjedt és fejlődött is egyúttal. Ebből következett belső alakulása és kiművelése, így lett irodalmi nyelvvé, azaz egy nemzet emberi kultúrájának és azonosságának szellemi erőforrásává. Orosz területen ez a folyamat állandóan kimutatható és nagyon gazdag gyümölcsöt termett. A kereszténység így felkeltette az emberek vágyát az igazság, a tudás, az autonóm fejlődés iránt. Szinte elébük jött az evangélium sugalmazásával és a kinyilatkoztatás dinamikus erejével.

Cirill és Metód hagyatéka folytán itt Kelet és Nyugat találkozott, a jó szívvel fogadott örökség újakkal bővült. A keresztény örökség elemei behatoltak ezeknek az embereknek életébe és kultúrájába. Ebből irodalmi, filozófiai, teológiai és művészi kreatív erő áradt, és ezáltal az európai, sőt az egész emberi kultúra önálló, új formája teremtődött meg. Ma is csodálatot kelt a világban hogy ezeknek a népeknek irodalmi és művészi alkotásai mennyire egyetemesen látják az egyén és a közösség problémáit. Ez az egyetemesség a keresztény életfelfogásból nőtt ki, s erre támaszkodva sajátosan gondolkodik és szól az emberekről, problémáikról és sorsukról.

Ehhez a közös örökséghez, ezekhez a közös értékekhez adták a keleti szlávok évszázadok során egyéni és egyedülálló hozzájárulásukat. Főként saját lelkiségüket és áhítatukat. A római egyház ezt a hozzájárulást ugyanolyan figyelemmel és szeretettel fogadja, mint az egész Kelet gazdag örökségét. A keleti szlávoknak megvan a maguk történelme, saját lelkiségük, liturgikus hagyományaik és jogi szokásaik, amelyek megfelelnek az ő adottságaiknak és mindig összhangban állnak a keleti egyház hagyományaival. Továbbá voltak a kinyilatkoztatáshoz tartozó teológiai reflexióik, amelyek eltértek a nyugati elgondolásoktól, de valójában kiegészítették ezeket.

7. Ezt a tényt a II. vatikáni zsinat figyelmesen megvizsgálta. Az ökumenizmusról szóló dekrétum többek között ezt mondja: „Meg kell említeni, hogy a keleti egyházak kezdettől őriznek olyan kincseket, melyekből sokat átvett a nyugati egyház, a liturgia terén, a lelkiség hagyományaiban és a jogi rendben.”<sup>[14]</sup> Megfontolásra indítanak azok az előírások is, amelyeknek liturgikus gazdagságáról ugyanaz a zsinati dekrétum szól a keleti egyház lelki hagyományaként: „Az is köztudomású, hogy mily nagy szeretettel végzik a keleti keresztények a szent liturgiát, hogyan

ünneplik főleg az Eucharisziát, amely az Egyház életének forrása és a jövő dicsőség záloga; ezzel járulnak a hívek püspökükkel egységben az Atyaistenhez a Fiú, az Ige által, aki megtestesült, kínhalált szenvedett és megdicsőült a Szentlélek kiáradásában. És ezáltal érik el a közösséget a Szentháromsággal, s így válnak az isteni természet részeseivé (2 Pt 1, 4). Egy-egy ilyen egyházban tehát Isten Egyháza épül és növekszik az Úr vacsorájának ünneplése által, a koncelebrálás pedig szemmel láthatóvá teszi közösségi kapcsolatukat.”[15]

Továbbá a keleti keresztények teológiai hagyományairól „el kell ismernünk, hogy páratlan módon a Szentírásban gyökereznek, a liturgiában élnek és jutnak szóhoz; eleven apostoli hagyományból, a keleti egyházatyák és más lelki írók műveiből táplálkoznak, céljuk pedig a helyes életalakítás, ezenfelül a keresztény igazság átfogó szemlélete.”[16]

A keleti szlávok lelkiisége, amely csodálatos termékenységgel kapcsolja össze az emberi lelket a keresztény misztériumokkal, nagyon jótékony hatással volt az egész Egyház tudatára. Különösen említésre méltó jellegzetes tiszteletük Krisztus szenvedése iránt, a szenvedés titka iránti fogékonyságuk, amely a kereszt megváltó hatékonyságához kapcsolódik. Talán nagy befolyással volt ennek a lelkiiségnek elterjedésére Borisz és Gleb ártatlan halálának emlékezete, akik Vlagyimir gyermekei voltak, de testvérük, Szvjatopolk megölette őket.[17]

Ez a lelkiiség tökéletes kifejezést nyer abban a dicséretben, amely a „legédesebb” (sladcajsi) Urunknak, Jézus Krisztusnak szól, a fájdalom misztériumában és abban a „kenózis”-ban, 'kiüresítésben', amellyel vállalta a megtestesülést és a keresztthalált (vö. Fil 2, 5-8). Ugyanakkor a liturgiában ezen átragyog a feltámadt Krisztus fényessége, amelyet már bizonyos értelemben a Tábor hegyi megdicsőülésben elővételezett. Ez a feltámadás napjának (voszkreszényie) dicsőségében és pünkösöd napján az apostolokra tüzes nyelvek alakjában leszálló Szentlélekben nyert teljes kinyilatkoztatást. Ebben részesednek szüntelenül azok, akik a keresztséget elnyerik. Ebben a vonatkozásban hogyan feledkezhetnénk meg azokról a keresztényekről, akik azon a tájon élnek és éltek és jelen évezred során Krisztus halálából és feltámadásából merítettek erőt és találtak támaszt, hogy az evangélium iránti hűségüket nem csupán megfelelő napi életvitellel, hanem a szenvedések, nem ritkán a vértanúság próbájával igazolják? Krisztus kenózisának ez a formája a kijevi egyház szempontjából mélyen belevésődött a keleti szlávok szívébe; ez volt és ma is ez a forrása annak a nagy erőnek, amellyel útjuk során a sokféle zaklatást fogadják.

**8. Az Egyház megerősödésében és a kereszténység „inkulturációjában” a keleti szlávok között –** miként máshol is az egész keleti egyházban – mérhetetlen jelentőségű a szerzetesi élet ereje. Kijev aránylag hamar kitűnt a híres „Pecszerszkaja Lavra”, a barlangkolostorok) révén, amelyet Szent Antal (+1073) és Theodosius (+1074) alapított.

Nem véletlen, hogy a szerzetes, főként az úgynevezett „sztarec” (a legidősebb) lelki vezetője volt a nagy íróknak és az egyszerű embereknek egyaránt. A kolostorok középpontjai lettek a liturgikus, a szellemi, a társadalmi, sőt még a gazdasági életnek is. Az uralkodók, a hatalommal bírók a



szerezésekhöz fordultak mint tanácsadókhöz, bírókhoz, diplomáciában járatosokhoz és tanítókhöz.

A kultusz és a kultúra ugyanabból a töből eredtek. A keresztény kultusz a keleti szlávok között rendkívüli fejlődést jelentett a kultúra minden formájában.

A vallásos művészetet mély lelkeség és finom misztika inspirálta. Ki ne ismerné ma a világon a híres és nagy tiszteletben tartott ikonokat, a felséges katedrálisokat, a kijevi Szent Bölcsességet és a novgorodit a XI. századból, a templomokat és kolostorokat, amelyek annak a földnek oly egyedülálló ismertetőjelei? A kijevi irodalom főként vallásos jellegű. Az új himnuszok és vallásos énekek a hazai zenei hagyományból fakadnak. Azt sem szabad elfelejteni, hogy az első orosz iskolák a XI. században létesültek. Mindez, noha itt csak vázlatosan nyert említést, kitörölhetetlen bizonyossága a rendkívüli vallásos és kulturális virágzásnak, amely a kijevi kereszténységből fakadt.

Milyen találónak tűnik a II. vatikáni zsinat megjegyzése: „Az Egyház... semmit sem vesz el egy népnek ideig való értékeiből, sőt ellenkezőleg, felkarolja és átveszi a népek tehetségeit, szellemi kincseit, szokásait, amennyiben jók; és éppen átvételükkel megtisztítja, erősíti és nemesíti azokat.”<sup>[18]</sup>

#### IV. A TELJES KÖZÖSSÉG FELÉ

9. Az oroszok megkeresztelkedése olyan időben történt – amint azt hangsúlyoztam –, amikor már kifejlődött a kereszténység két formája: a keleti Bizánchoz és a nyugati Rómához kapcsolódva. De az Egyház messzemenően egységes és osztatlan maradt. Ez a meggondolás fellobbantja bennünk most, a keleti szlávok megkeresztelkedésének évezredes ünnepén, a testvéregyházak teljes egységének vágyát Krisztusban, és újabb erőfeszítésre szorít minket, hogy tegyünk újabb lépéseket ennek megvalósítására. Ez az évforduló nem csupán történelmi emlékezés, nemcsak tudományos dolgozatokra és értékelésre lehetőséget kínáló alkalom, hanem felhívás is, hogy ökumenikus figyelmünket fordítsuk a múlttól a jövőbe, mélyítsük el az egység utáni vágyunkat, és mindezt támogassuk imáinkkal.

Valójában mind a katolikus, mind az ortodox egyház – amelyek ma minden korábbinál jobban meg akarják találni az eucharisztikus lakoma egységét –, évszázadok félreértése és nehézsége ellenére, különös figyelemmel és reménységgel tekint ezen az ezredfordulón Szent Vlagyimir fiaira és leányaira.

Másrészt a Róma és Konstantinápoly s a hozzájuk tartozó egyházak közötti teljes egység felé megtett lépések – hogyan ne gondolnánk itt sok kétoldalú közeledésre, amelyek a hajdani különböző, termékeny hagyományokból, lelki értékekből gazdagon serkennek – pozitív hatással

lesznek különösen most Kijev megkeresztelkedése ortodox és katolikus örökségére. Isten segítségével talán az emlékezés az eseményre, amely annak idején új életet fakasztott a Szentlélekben, elvezet a teljes kiengesztelődéshez, a kölcsönös „békecsókhoz”, egy beérett elhatározás gyümölcséhez.

**10.** Az univerzális és a partikuláris dimenzió (az egyetemesség és a részlegesség elve) az Egyház életében mint két lényeges forrás szerepel: közösség és különbözőség, hagyomány és az új követelmények, a régi keresztény országok és az új nemzetek, akik eljutottak a hithez. Az Egyház megértette: egységesnek, ugyanakkor differenciáltnak kell lennie. Miközben az egységet tartja a legfőbb elvnek (vö. Jn 17, 21), ugyanakkor a világ egyes részein sokrétű marad. Ez különös módon érvényes volt a nyugati és a keleti egyházra, mielőtt lassanként különváltak volna. Erről az időszakról jegyzi meg a II. vatikáni zsinat: „Kelet és Nyugat egyházai több száz éven át külön útvonalat jártak, bár a hit és a szentségek testvéri közössége kapcsolta őket össze egymással. Ha nézeteltérések támadtak közöttük a hit vagy fegyelem dolgában, közös egyetértéssel követték a római szék irányítását.”<sup>[19]</sup>

Bár a teljes közösség megszakadt, mindkét egyház épen megőrizte az apostoli hit sértetlen letéteményét. Az egyetemesség és a sokrétűség a fennálló ellentétek dacára sem szűnt meg, miként a kölcsönös, felbecsülhetetlen ajándékozás sem a másik gazdagítására.

Ennek az igazságnak tudatában a II. vatikáni zsinat az ökumenizmus szellemében új korszakot nyitott, amely ígéretes gyümölcsöket hozhat. A határozat az ökumenizmusról, amelyet már többször idéztünk itt, a katolikus Egyház nagyrabecsülését és szeretetét fejezi ki a keresztény Kelet gazdag örökségéért, amelynek eredetiségét, különbözőségét és törvényességét hangsúlyozza. Többek között ezt mondja: „A Kelet egyházai már kezdettől fogva saját egyházfegyelmeikhez igazodtak, amelyet a szentatyák, valamint a tartományi és egyetemes zsinatok szentesítettek. Már volt szó arról, hogy semmit sem árt az Egyház egységének a hagyományok és szokások bizonyos különbözősége, sőt nagyobb dicsőségére válik és nem csekély mértékben segít küldetésének teljesítésében. A zsinat tehát el akar oszlatni minden kétséget, és kijelenti, hogy a keleti egyházak – nem feledve az egész egyházra kötelező egységet – saját egyházfegyelmeik szerint kormányozhatják magukat, hiszen ez felel meg jobban híveik adottságainak és ez szolgálja alkalmasabban a lelkek javát.”<sup>[20]</sup>

Ebből a dekrétumból világosan következik, hogy a keleti egyházak egyházfegyelmi autonómiája nem a római egyháztól kapott (engedélyezett) privilégium, hanem abból az alaptörvényből ered, amely szerint ezek az egyházak az apostoli idők óta élnek.

**11.** Az oroszok megkeresztelkedésének ezredfordulóján az egyházak és az egyházi közösségek között kibontakozó párbeszéd órájában feltámadt bennünk az osztatlan Egyház utáni vágyakozás, amely Kelet és Nyugat minden helyi egyházát egybeöleli. Így emlékezünk az Úr utolsó vacsorai imájára, amelyben oly bensőségesen kérte minden keresztény egységét (vö. Jn 17, 20 és köv.).

Tudatában vagyunk annak, hogy a teljes közösség: ajándék, s nem csupán emberi erőfeszítés gyümölcse és kívánalma, még akkor sem, ha ezek pótolhatatlanok és sok mindent befolyásolnak.

A bűn az emberek révén jött a világba, de „Isten kegyelme és az egy embernek, Jézus Krisztusnak irgalmából nyert ajándék még inkább kiárad sokakra” (Róm 5, 12-15). Az „állhatatos kitartás az apostolok tanításában és közösségében, a kenyértörésben és az imádságban” (ApCsel 2, 42) Isten ajándéka, mert az embernek új létalapot ad. Ez a teljes egység a Szentháromságban. Ennek az egységnek első forrása a keresztség kegyelme: a keresztség által lépünk be az egész világra kiterjedő Egyház közösségébe, a Krisztustól akart és alapított egységbe, s bár eltérések és különbözőségek adódnak az első tíz évszázadban, lényegileg mégis abba az egységbe lépünk, amelyről ma nekünk az oroszok megkeresztelkedése szól. Bárcsak minden keresztény vissza tudna térni és minden ember közösségben élne, ami a Krisztussal való teljes egységet nyújtaná az egész emberiség minden tagjának. Ezt kérjük a Szentlélektől, számtalan ajándék adójától, aki által az egyes emberek és emberi közösségek a Krisztussal való egységbe lépnek. Őbenne és a Szentlélek által nyer az Egyház élete mérhetetlen távlatokat. A Vigasztaló szava, jelenléte és ajándéka oly jellemző a keletiek hagyományára, hogy a Szentlélekről szóló tanítás mélysége drága gazdagsága az egész Egyháznak.

Ebben a megvilágításban látjuk a sokrétű, különböző és gyümölcsöző kapcsolatokat kibontakozását, ebben fejeződik ki Isten akarata iránti engedelmségünk a zsinat utáni idők tevékenységében, hiszen az Ő Lelkéből merítettünk.

A megtapasztalt egység teljes gazdagsága, amely az első századokban élt, de az évszázadok folyamán feledésbe merült mindkét részről, világosítsa meg mostani ökumenikus törekvéseinket, adjon erőt és állandó irányítást.

## V. AZ EGYHÁZ EGYSÉGE ÉS AZ EURÓPAI KONTINENS EGYSÉGE

**12.** Az ökumenizmus útján a katolikus Egyház a két szent tesszaloniki testvérre veti tekintetét, ahogyan azt a *Slavorum Apostoli* enciklikámban kifejtettem.

Az ő missziójuk különös, „ökumenikus távlatban” fejeződik ki, holott kettejük működése idejében a keresztények még egységben éltek. Missziós tevékenységük Keletről indult, de kibontakozása lehetővé tette nekik, hogy kapcsolatba és egységre lépjenek Rómával, Szent Péter székével. Manapság, amikor egyre nő a vágy valamennyi keresztény ökumenikus párbeszédére, mind jobban megértjük az ő egyházi jellegű egységüket. Ők sejtették, hogy az új egyházaknak – tekintettel az egyre jelentősebbé váló különbségekre és vitákra – meg kell erősíteniök és védeniök kell Krisztus Egyházának teljes és látható egységét. Különböző népek sajátos földjén és kultúrájában jöttek ugyanis létre; ugyanakkor az isteni alapító akarat szerint a lényeges egységet

meg kellett őrizniök egymás között. Azért kellett ennek a Szent Cirill és Metód missziós tevékenysége révén alakult egyháznak magán viselnie az ökumenikus elhivatottság különleges pecsétjét, amelyet a két szent testvér oly mélyen megélt. Amint már említettem, ugyanebből a lelkületből született a kijevi egyház is.

Pápaságom kezdetén, 1980-ban örömmel nyilvánítottam Szent Cirillt és Metódot Szent Benedek mellett Európa védőszentjeivé.

Európa gyökereiben keresztény. Az Egyház nagy hagyományainak e két formája, a keleti és a nyugati, e két kultúrforma úgy összetartozik, mint egy szervezet két tüdeje.<sup>[21]</sup> Erről világosan tanúskodik történetük. Ez a kontinensünkön élő népek öröksége. Állíthatjuk, hogy a két áramlat, a keleti és a nyugati, egy időben lettek a hit inkulturációjának jelentős formái, amelynek keretében az egy és oszthatatlan teljesség – melyet Krisztus az Egyházra bízott – megtalálta történelmi kifejeződését. Az európai nemzetek kultúráiban – keletiekben és nyugatiakban egyaránt, zenében és irodalomban, a képzőművészetekben és az építészetben, akárcsak a gondolkodás formáiban – ugyanaz az egy forrásból fakadó életerő áramlik.

**13.** Ez az örökség a huszadik század végén egyúttal különösen sürgető követelmény lett a keresztények egységének megteremtésére. Ma él a lelkekben az egység őszinte vágya a békés együttélésre valamennyi nép javára. Ez a vágy indítja az emberek lelkiismeretét és hatja át a politikai és gazdasági életet. A keresztényeknek tisztában kell lenniök e követelmény vallási és erkölcsi gyökereivel: „Krisztus, a mi békességünk, a kettőt (zsidókat és pogányokat) egygyé forrasztotta és a közjük emelt válaszfalat ledöntötte, az ellenségeskedést kiküszöbölte...” (Ef 2, 14). „Isten...,akit Krisztus kiengesztelt irántunk, és aki minket a kiengesztelődés szolgálatával megbízott” (2 Kor 5, 18). Ez a tény, Krisztusnak ez a műve manapság jelentős az embereknek az egység és a világméretű testvériség utáni eleven sóvárgásában. Az egység és a béke vágya, a különböző akadályok leküzdése és az ellentétek elsimítása után – ahogyan azt Európa elmúlt korszakai sugallják – korunk jelévé lett.

Nincs valódi béke, ha nem az egységesülés folyamatára épül, melyben minden nép szabadságban és igazságban találja meg saját fejlődésének útját, amelyet maga választott. De nem valósulhat meg egy ilyen folyamat, ha nincs meg az eredeti és alapvető egység összhangja, amely különböző, de nem ellentétes, hanem egymást kiegészítő formákban jelentkezik, amelyek kiegészítik és kölcsönösen keresik egymást. Meg vagyunk győződve, hogy a valódi békéhez vezető út az emberek lelkében, szívében és tudatában csak annak a jelnek szolgálatával és jelenlétével valósulhat meg, amely természeténél fogva a békét szolgálja, és ez a Krisztusnak engedelmeskedő és küldetéséhez hűséges Egyház.

Teljes bizalommal vagyunk minden emberi erőfeszítés iránt, amely a feszültségek és konfliktusok megoldására irányul, keresi a békés dialógus útját, türelemben, a megegyezés, tisztelet és kölcsönös jóakarat szellemében.

Az egész földkerekség békéjének különleges gondja a kereszténységből fakadó Európa hivatásához tartozik. A világ sok táján nincs vagy veszélyeztetett a béke. Ezért a béke és a jólét érdekében állandó és egyetértő együttműködésre van szükség az európai kontinens és a többi népek között, amelyre minden embernek és minden emberi közösségnek joga van.

## VI. AZ EZREDFORDULÓ ÖRÖME – EGYSÉGBEN MÁRIÁVAL, JÉZUS ANYJÁVAL

**14.** Az eredmények és a misztériumok, amelyekről ebben a levélben röviden megemlékeztünk a II. Vatikáni Zsinat fényében, a millennium történetét tekintve és végiggondolva, számunkra az öröm és vigasztalás forrásai lettek a Szentlélekben.

Ha a kijevi oroszok megkeresztelkedésének jelentőségét az evangelizáció és az emberi kultúra tükrében szemléljük, érthetővé válik, miért akartam ráirányítani az egész katolikus Egyház figyelmét, közös imádságra buzdítva minden hívőt. A római egyház, amely Szent Péter és Pál apostolok hitének alapjára épült, örvend ennek a millenniumnak és minden gyümölcsének, amelyet generációk érleltek: a hit, az élet, az egység és a tanúságtétel gyümölcsének, amely Krisztus tanítása szerint az üldöztetésig és a vértanúságig vezethet. A millenniumi ünnepeken lelkileg jelen vagyunk Isten egész népével, a hívőkkel és pásztorokkal, akik azon a kereszténység által megszentelt földön működnek. Ebben az ünnepi örömben csatlakozunk mindazokhoz, akik ezer évvel ezelőtt őseiktől a keresztséget felvéve döntöttek hitük, kultúrájuk és nemzeti azonosságuk mellett; csatlakozunk ennek a keresztségnek teljes örökségéhez, függetlenül hitvallásuktól, nemzeti voltuktól és hazájuktól, minden ortodox és katolikus fivérrel és nővérrel együtt. Különösen kapcsolódunk az oroszok, ukránok és fehéroroszk minden kedves fiához és leányához, mindenkire, ki hazájában él, de azokhoz is, akik Amerikában, Nyugat-Európában és a világ más részein élnek.

**15.** Természetesen ez elsősorban az orosz ortodox egyház ünnepe, amelynek központja Moszkvában van, és amelyet mi örömmel nevezünk „testvéregyháznak”. Ők vették át a régi keresztény orosz örökség nagy részét, amennyiben a konstantinápolyi egyházhoz csatlakoztak és hozzá hűségesek maradtak. Ez az egyház, miként a többi ortodox egyház, rendelkezik az igaz szentségekkel, az apostoli folytonosság révén mindenekelőtt az Eucharisziával és a papsággal, amely által a katolikus egyházzal nagyon szoros kapcsolatban maradt.[22] Az említett egyházakkal együtt „gondosan őrzik a hit és a szeretet közösségének kapcsolatait, amelyeknek elevenen kell élniök a helyi egyházak, mint édestestvérek között”. [23]

Ezekben a nagy történelmi napokban a katolikus közösség imában és meditációban fordul „Isten nagy tettei” (vö. ApCsel 2, 11) felé, és a római püspök által küldi békecsókját az ezeresztendő testvéregyháznak ama bensőséges kívánsága kifejezéséül: bárcsak megvalósulna az a tökéletes közösség, amelyet Krisztus akart és amely az Egyház természetéből következik.

Vlagyimir keresztségének ezeréves fordulóján osztozunk az ünneplésben, mindnyájunk örökségében, s szívünkben feltör az öröm és a hála érzése, amely új fényt hoz az elmúlt nehéz századok homályába, azt az új fényt, amely a húsvéti misztériumból, húsvét és pünkösd hajnalán mindig újjászületve árad reánk.

**16.** Egységünk és az orosz nép ezeréves ünnepében való részvételünk, szívünk hő vágya a keleti testvéregyházakkal való tökéletes egységre pontosan Mária évében nyer kifejezést, ahogyan azt a *Redemptoris Mater* enciklika mondja: „Bár még most is tapasztaljuk az elszakadás szomorúságát, amely néhány évtizeddel később bekövetkezett, mégis Krisztus anyja előtt igaz testvéreknek érezzük magunkat a messiási nép között, amely arra hivatott, hogy Istennek egy családja legyen itt a földön”.<sup>[24]</sup>

Az emberré lett isteni Ige, kit Mária szült, mindvégig megmaradt az ő szívében, miként azt a híres Znamenie-ikon mutatja, amely az imádkozó Szület szívében az isteni Igével ábrázolja. Mária imája különleges módon merít Isten hatalmából: segítségé és magasabbrendű ereje a keresztények üdvösségének. „Akkor tehát miért nem nézünk reá valamennyien, mint közös anyánkra, ki Isten családjának egységéért imádkozik, ki előttünk jár, ama tanúk hosszú sorának élén, akik hisznek az egy Úrban, Isten Fiában, aki a Szentlélek által az ő szűzi méhében fogantatott?”<sup>[25]</sup>

Kívánjuk azoknak, akik a hitben fivéreink és nővéreink, hogy az evangélium, a kereszt, a feltámadás és a pünkösd ezeréves öröksége sohase szűnjék meg „út, igazság és élet” lenni minden eljövendő generáció számára (vö. Jn 14, 6).

Teljes szívünkben forduljunk imánkkal a Szentháromsághoz, az Atyához, a Fiúhoz és a Szentlélekhez. Ámen.

*Kelt Rómában, Szent Péternél, 1988. januárjának 25. napján, Szent Pál megtérésének ünnepén, pápaságunk tizedik évében.*

***II. János Pál pápa***

---

## Jegyzetek

[1] Vö. Eugenio Tisseranthoz, a Keleti Egyházak Kongregációja titkárához intézett levél (1939. máj. 12.): AAS 31 (1939) 258-259. old.

[2] A keresztvíz megáldásának imája, amelynek legrégebbi szövege megtalálható a Cod. Vat. Barberino Graeco-ban, 336, 201. old. Vö. Trebnik (ed. synodalis Moscuae 1906, pars II. F. 209-220. Vö. f. 216), a keresztvíz ünnepélyes megáldása Vízkereszt napján.

[3] Vö. Tipico della Grande Chiesa. ed. J. Mateos in „Orientalia Christiana Analecta” 11.6, Roma 1963, 86-88. old. Alig volt kevésbé ünnepélyes a keresztség rítusa Rómában, amint azt az Ordines Romani Aetatis Mediae Superiors mutatja.

- [4] Vö. a körlevelet, amelyet Photius pátriárka 867-ben adott ki; ebben bejelenti, hogy a Rhos nevű nép püspököt kapott: ep. I. 13: PG 102, 736-737; vö. Les registres des actes du patriarchat de Constantinople 1, 11, (Les registres de 715 a 1043), V. Grumel, Paris 1936, n. 481, 88-89. old.
- [5] Povest' Vremennykh Let, ed. D. C. Likhacev, Moscuae-Lenino-poli 1950, 235 old. és köv.
- [6] Philares Gumilevskyi, Vitae Sanctorum, t. Julii, Petroburgi 1900, 106. old. (orosz nyelven).
- [7] Vö. ide a Povest' Vremennykh Let elbeszélését, amelyet említettünk
- [8] Slavorum Apostoli enc. 12: AAS 77 (1985) 793. old.
- [9] Vö. uo. 11-13. old.: AAS 77 (1985), 791-796. old.
- [10] Az adalék néhány német forrásból származik; pl. Lamberti Monaci Hersfeldensis opera, ed. O Holder-Egger 1894., 38. old.
- [11] Vö. Nikonovskaja Letopis ad 6494, in „Polnoe sebranie russkich letopisej”, IX St. Petersburg 1862., 57. old.
- [12] Vö. Petri Damiani Vita beati Romualdi, c. XXVII: PL 144, 978 (editio critica J. Tabacco in „Fonti per la storia d'Italia” 94, Roma 1957, 58. old.).
- [13] Vö. Gregorii VII registrum, II. 74, ed. e. Caspar, in „Epistulae selectae in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editae”, t. II. editio altera 1955, 236-237. old.
- [14] Unitatis Redintegratio dekrétum az ökumenizmusról, 14.
- [15] Uo. 15.
- [16] Uo. 17.
- [17] Vö. Acta Sanctorum, sept. 2, Venetiis 1756. 633-644. old.
- [18] Lumen Gentium dogmatikai konstitúció az egyházzól, 13.
- [19] Unitatis Redintegratio konstitúció az ökumenizmusról, 14.
- [20] Uo. 16.
- [21] Redemptoris Mater enciklika 34: AAS 79 (1987) 404. old.
- [22] Unitatis Redintegratio dekrétum az ökumenizmusról, 15.
- [23] Uo. 14.
- [24] Redemptoris Mater enc. 50: AAS 79 (1987) 429. old.
- [25] Uo., 30: AAS 79 (1987), 402. old.

© Copyright 1988 - Libreria Editrice Vaticana